

ŻYCIE NAUKOWE

PROBLEMY HISTORII NAJNOWSZEJ NA VI MIĘDZYNARODOWYM KONGRESIE HISTORII GOSPODARCZEJ W KOPENHADZE (19—23 sierpień 1974)

Po dotychczasowych pięciu kongresach historii gospodarczej w Sztokholmie (1960), Aix en Provence (1962), Monachium (1965), Bloomington (1968), Leningradzie (1970) — kolejny, szósty kongres odbył się w Kopenhadze w dniach 19—23 sierpnia 1974 r. Kongresy te organizuje Międzynarodowe Stowarzyszenie Historii Gospodarczej, utworzone oficjalnie w 1965 r. na Kongresie w Monachium.

Prace kongresu w Kopenhadze toczyły się w trzech układach organizacyjnych: A — dyskusja nad pięcioma zasadniczymi tematami, do których wydrukowane referaty zostały rozesłane uczestnikom wcześniej; w czasie posiedzeń poświęconych tym tematom, po krótkiej prezentacji podstawowych tez przez referentów, w pierwszej kolejności otrzymywali głos specjalnie zaproszeni eksperci, tzw. dyskusja panelowa, 15—20 min. wypowiedzi, po czym odbywała się wolna dyskusja, w której mógł przemawiać każdy uczestnik Kongresu; B — posiedzenia, na których były przedstawiane krótkie, 15-minutowe referaty o nowych osiągnięciach badawczych w określonych dziedzinach (siedem kręgów tematycznych), po czym miała miejsce wymiana zdań; C — nieformalne spotkania specjalistów dla omawiania interesujących ich zagadnień.

Tę koncepcję organizacyjną Kongre-

su wypada ocenić jako udaną, a to dlatego, iż stworzyła ona możliwość czynnego udziału wszystkim obecnym, unikając jednocześnie rozproszenia tematycznego. Skutecznie zapobieżono odczytywaniu długich referatów (które negatywnie zaciążyły nad niejedną międzynarodową konferencją naukową), stwarzając jednocześnie możliwości dla szerokiej wymiany zdań, prezentacji różnych opinii i polemik.

W kongresie w Kopenhadze wzięło udział około tysiąca osób, w tym około 200 osób towarzyszących. Najliczniejsze były delegacje: szwedzka — 95, duńska — 80, amerykańska — 86, brytyjska — 77, zachodnioniemiecka — 60, holenderska — 50, japońska — 34, radziecka — 33. Podane liczby są orientacyjne, obejmują również osoby towarzyszące. Najmniej liczne, bo jedno lub kilkuosobowe były delegacje: brazylijska, bułgarska, indyjska, meksykańska, rumuńska, jugosłowiańska, i in. Delegacja polska liczyła 19 osób, plasując się pod względem ilościowym na średnim poziomie. W jej skład wchodziło: M. Bogucka, M. A. Dembińska, W. Długoborski, A. Jezierski, H. Jędruszczak, T. Jędruszczak, I. Kostrowicka, R. Kołodziejczyk, W. Kula, N. Kula-Assorodobraj, Z. Landau, J. Łukasiewicz, A. Mączak, H. Madurowicz-Urbańska, S. Mrozek, W. Rusiński, H. Samsonowicz, J. Topolski, A. Wycański.

Program Kongresu przewidywał w ciągu 5 dni łącznie około 35 posiedzeń naukowych; faktycznie było ich więcej, ponieważ niektóre zespoły zbierały się na posiedzenia dodatkowe, nie przewidziane przez program. Przy takiej różnorodności posiedzeń, skupionych w krótkim czasie, każdy z uczestników wybierał te zebrania, których tematyka najbardziej go interesowała. W tych warunkach jest oczywiste, że wypływający z autopsji pogląd poszczególnego uczestnika na przebieg Kongresu może być tylko fragmentaryczny. Niniejsze uwagi będą dotyczyć historii najnowszej, ale i one nie wyczerpią problemu.

W spotkaniach grupy „A” dyskusje toczyły się wokół pięciu tematów: 1) *Gospodarka rolna przed i podczas pierwszego stadium industrializacji* — referat J. Topolskiego i A. Wyczańskiego, 2) *Strategia inwestycji w prywatnym przedsiębiorstwie i ekonomiczna rola sektora państwowego w XIX i XX w.* Referenci: W. A. Winogradow ZSRR, A. Chandler USA, H. Daems Belgia, J. Berend Węgry, 3) *Środowisko i urbanizacja* — referat J. P. Goubert Francja, 4) *Nauka i technologia w rozwoju ekonomicznym* — referenci: P. Mathias Wielka Brytania, R. Cameron USA, 5) *Stosunki między regionami o nierównym rozwoju ekonomicznym* — P. W. Klein, J. H. P. Paelinck i L. H. Klaassen Holandia.

Problematyka historii XX w. przejawiała się — w różnych proporcjach oczywiście — we wszystkich referatach tej grupy. J. Topolski i A. Wyczański konstruując model gospodarki chłopskiej i analizując go w terminach produkcji i siły roboczej w fazie poprzedzającej rewolucję przemysłową i w pierwszym okresie przekształceń przemysłowych, zamykali swe rozważania w zasadzie na wieku XIX, nie pominęli jednak specyfiki krajów tzw. późnej industrializacji, dokonywanej w XX w. J. P. Goubert uogólnił w swym

referacie przede wszystkim szereg doświadczeń analitycznych, dotyczących zwłaszcza przejawów skażenia bakteryjnego, epidemie w środowisku miejskim w XIV—XVIII w. oraz początkowej fazy skażenia przemysłowego w XIX w., poruszył zarazem problem nasilenia dynamiki procesów urbanizacyjnych w XX w. w porównaniu z poprzednim stuleciem oraz wskazał na towarzyszące mu „hiperskażenie” *hyperpollution*, polegające na kumulacji powrotnego skażenia chorobowego, wzroście skażenia przemysłowego oraz nasileniu objawów patologii społecznej. Referat poświęcony przemianom technologicznym koncentrował się na dwóch okresach: 1760—1860 oraz 1860—1914, pobieżnie traktując okres po wybuchu I wojny światowej. Wskazano tu zwłaszcza na ogólną sytuację gospodarczą świata w okresie międzywojennym, rodzącą przeszkody dla postępu technicznego i bariery w dyfuzji technologicznej pomiędzy narodowymi organizmami gospodarczymi.

Problematyka historii najnowszej wystąpiła najszerzej przy temacie drugim: *Strategia inwestycji w prywatnym przedsiębiorstwie i ekonomiczna rola sektora państwowego w XIX i XX w.* Podstawą dyskusji były trzy referaty. Historyk radziecki W. A. Winogradow w referacie pt. *Ekonomiczna rola sektora państwowego* podkreślił, że sektor państwowy istnieje dziś w przytłaczającej większości państw. W krajach socjalistycznych zajmuje on niepodzielnie dominującą pozycję, w krajach zaś kapitalistycznych jego procentowy udział w gospodarce jest różny i waha się w zależności od gałęzi od kilku do 80—100%. Rozwój gospodarczy sprawił, że wyłoniły się potrzeby inwestycyjne, których — ze względu na ich kapitałochłonność — nie są w stanie rozwiązać prywatni przedsiębiorcy. W tych warunkach przy końcu XIX i XX w. coraz częściej wkracza państwo. Rewolucja październikowa w

Rosji zapoczątkowała nową epokę, gdyż wprowadziła państwową gospodarkę socjalistyczną. Mimo wstrząsów i trudności system ten potwierdził swoją żywotność. Przedmiotem referatu nie jest jednak gospodarka socjalistyczna, lecz sektor państwowy w gospodarce kapitalistycznej. Jego funkcje określa Winogradow następująco: 1. zaopatrzenie kraju w energię, paliwo i wodę, a także w niektóre surowce; 2. poczta, telefon, telegraf, radio i inne rodzaje łączności; 3. transport masowy kolejowy, powietrzny i wodny; 4. tworzenie nowych i modernizacja zacofanych gałęzi gospodarki o wysokiej kapitałochłonności i długim okresie dochodzenia do rentowności; 5. oświata, zdrowotność, nauka, kultura; 6. pobudzenie regionów zacofanych pod względem gospodarczym; 7. interwencja państwa w różnych dziedzinach gospodarki dla przezwyciężenia strukturalnego kryzysu; 8. tworzenie organizacji umożliwiających rozwój nauki i techniki.

W warunkach kapitalizmu rozwój własności państwowej sprzyja monopolom i interesom klasowym burżuazji. Jednocześnie własność państwowa jest przedmiotem ostrej walki klasowej, bowiem sektor państwowy rozbija mīt o niezastępowalności prywatnego właściciela. Własność państwowa osiągnęła najwyższy poziom w Anglii (20% zatrudnionych i 32% kapitałów), w Austrii (20% i 30%), RFN 8,7 i 18,1%, we Francji 11,2 i 33,5%, we Włoszech 11,6 i 28%, w Belgii 8 i 13,5%, w Holandii 8,7 i 21%. W odróżnieniu od kapitalistycznych krajów Europy udział sektora państwowego w USA jest mały ok. 5% kapitałów. W dalszym ciągu Winogradow omawia udział państwa w poszczególnych gałęziach gospodarki. Konkluduje, że w rozwiniętych krajach kapitalistycznych w tych gałęziach gospodarki, gdzie występuje sektor państwowy, przyspieszeniu ulega proces koncentracji, po-

wstaje 10—15 wielkich zjednoczeń państwowych, które odgrywają dużą rolę.

Omawiając stosunki między sektorem państwowym a monopolami, autor formułuje wnioski, że sektor państwowy sprzyja w ostatecznym rachunku wzrostowi produkcji i zysków monopolu. Winogradow ocenia wysoko efektywność przedsiębiorstw państwowych w krajach kapitalistycznych, co stanowi argument na rzecz dalszego rozszerzania upaństwowienia. Rozwój sektora państwowego w krajach kapitalistycznych stwarza — zdaniem autora — wbrew woli kół rządzących warunki dla zasadniczych przeobrażeń społeczno-politycznych.

W dyskusji nad tym referatem zwrócono uwagę na celowość rozróżnienia pomiędzy ekonomiczną rolą państwa a rolą sektora państwowego w gospodarce. Podnoszono potrzebę głębszej dyferencjacji zarówno chronologicznej, jak i funkcjonalnej, bowiem w różnych krajach sektor państwowy odgrywa różną rolę i nie wyczerpuje tu charakterystyki udział procentowy, a zarazem rola ta ulegała i ulega zmianom w różnych okresach czasu. Był głos, że nie jest uzasadnione oddzielanie sektora państwowego od reszty gospodarki w krajach kapitalistycznych, ponieważ jest to system państwowo-monopolistyczny, stanowiący całość. W tym samym kierunku szedł mówca stwierdzający, że zarówno w sektorze państwowym, jak i monopolistycznym decydująca rola przypada menedżerom, rozróżnianie ich nie jest więc celowe. Poruszano również problem biurokratyzmu w sektorze państwowym, kontroli państwa nad sektorem prywatnym, odmienności współczesnej funkcji monopolu w porównaniu z XIX w., sprzeczności w łonie gospodarki kapitalistycznej między sektorem państwowym a prywatnym, niejednorodności środowiska menedżerów i in. Postulowano wprowadzenie definicji sektora państwowego. Jeden z

mówców przedstawił rolę państwa w radzieckiej gospodarce socjalistycznej.

Dwaj autorzy A. D. Chandler i H. Daems przedstawili referat pt. *Strategia inwestycji w Europie, USA i Japonii*. Analizując okres XX w. podkreślają, iż o wzroście gospodarczym decydują zmiany technologiczne, skuteczne wykorzystanie urządzeń i ludzi oraz właściwe lokowanie nakładów, a nie — jak sądzono tradycyjnie — akumulacja kapitału. Wskazują — za prof. Crouzet — że tworzenie kapitału nie jest tak ważne, jak jego wykorzystanie. Biorąc za punkt wyjścia tezę, że o wzroście decyduje wykorzystanie kapitału, dochodzą do wniosku o szczególnej wadze inwestycji w rozwoju ekonomicznym, albowiem decyzje inwestycyjne mają znaczenie długofalowe. Dlatego też rozważają szerszy problem, w jakich warunkach kształtują się decyzje o inwestycjach, tj. jakie instytucje, jakie osoby je podejmują. A więc w USA jest to przede wszystkim sektor prywatny (*privat business*), w Wielkiej Brytanii — sektor prywatny, ale duża rola sektora państwowego, w Francji — poważne oddziaływanie państwa, w Niemczech prywatni właściciele przy pewnej roli państwa, a także szczególnym znaczeniu systemu bankowego. Ogólnie konstatują, że w USA, Europie zachodniej i Japonii o strategii inwestycyjnej decyduje sektor prywatny. Na przestrzeni dziejów systemu kapitalistycznego treść pojęcia: sektor prywatny ulegała zmianom. Wykształciły się trzy typy decyzji: 1) decyzja osobista właściciela, 2) decyzja zespołu kierowniczego przedsiębiorstwa (rodzina lub 2—3 ściśle z przedsiębiorstwem związane osoby) oraz 3) decyzja menedżerska, w której właściciel nie bierze udziału. Po II wojnie światowej dominuje w USA, Europie Zachodniej i Japonii drugi, a zwłaszcza trzeci typ decyzji. W dalszym ciągu autorzy rozpatrują różne rodzaje struktur kierowniczych w przedsiębior-

stwach oraz wpływ posiadanych środków na aktywność inwestycyjną. Podkreślają w konkluzji wzrost roli menedżerów, co doprowadziło do tego, że współczesny kapitalizm różni się zasadniczo od kapitalizmu z okresu pierwszej rewolucji przemysłowej.

Równocześnie z referatem Chandlera i Daemsa był dyskutowany referat historyka węgierskiego I. Berenda pt. *Strategia inwestycyjna w Środkowowschodniej Europie w XIX i XX w.* Autor stwierdzał, że przed I wojną światową Europa Środkowowschodnia odczuwała brak kapitałów własnych, dlatego też o inwestycjach decydował napływ kapitału obcego. Inwestycje zagraniczne doprowadziły do ukształtowania się modelu: przemysł w Europie Zachodniej — rolnictwo w Europie Środkowowschodniej i Wschodniej. Dużą rolę w ekonomice Europy Środkowowschodniej odgrywało państwo, które dbało o rozwój komunikacji i innych dziedzin, ważnych z punktu widzenia ogólnogospodarczego i jednocześnie zmuszało kapitały obce do liczenia się z lokalnymi interesami. Cechą charakterystyczną Europy Środkowowschodniej było występowanie nowoczesnych przedsiębiorstw kapitalistycznych oraz pozostałości feudalnych. Dużą rolę odgrywała tu arystokracja, dominowało rolnictwo.

W okresie międzywojennym Europa Środkowowschodnia przeżywała stagnację, zwiększyło się jej zacofanie w stosunku do Europy Zachodniej. Kapitał zagraniczny odgrywał tu nadal wybitną rolę, nie tylko ekonomiczną, ale i polityczną. Warunki pozyskania obcego kapitału uległy pogorszeniu, wzrosły wydatki nieprodukcyjne, na wysokim poziomie utrzymywały się nakłady na rolnictwo. Próba wyjścia z trudności była polityką interwencjonizmu państwowego w latach trzydziestych. Na szczególnie szeroką skalę rozwinęła się ona w Polsce. W łącznej dyskusji nad obu tymi referatami za-

brało głos 10 ekspertów. Nadto tyleż głosów padło w wolnej dyskusji „z sali”. Dyskusja była na ogół krytyczna, jak gdyby zgodnie z hasłem, które — nawiązując do referatu Chandlera i Daemsa wysunął w swej wypowiedzi Japończyk K. Yamamura (Waszyngton): „Uczynię najlepiej krytykując ten referat, nie dlatego, że jest on słaby, lecz dlatego, że wszyscy musimy się starać o podniesienie naszej wiedzy o tej ważnej kwestii, i nie dlatego, że mam lepsze idee, lecz dlatego, że moje idee mało różnią się od zawartych w referacie” (wolny przekład).

Najdalej idącą krytykę referatu Chandlera i Daemsa przeprowadził radziecki ekspert A. A. Furcenko. Zarzucił on mianowicie autorom, że w swym referacie odeszli od przedmiotu historii gospodarczej, zajmując się zagadnieniami ekonometrii oraz teorii organizacji. Zgadając się z głównymi tezami referatu Berenda, Furcenko zwrócił uwagę na nieuwzględnienie w nim zagadnień rosyjskich, a wśród nich np. polityki gospodarczej Wittego. Wysoce ocenił referat Chandlera i Daemsa inny mówca radziecki — A. Milejkowski, choć polemizował z niektórymi ujęciami tego referatu. K. Yamamura zarzucił Chandlerowi i Daemsowi, że nie docenili akumulacji kapitału, że błędnie przedstawili różne problemy japońskie i zbyt słabo uwzględnili problemy teoretyczne. Spośród wielu zagadnień poruszonych w dyskusji na wzmiankę zasługuje teza, że koła menedżerów dążą nie tylko do zysków, lecz i do władzy. W nawiązaniu do referatu Berenda krytykowano samo pojęcie Europy Środkowowschodniej, A. Gerschenkron¹, niedoceniając przez referenta własnych źródeł kapitału w poszczególnych krajach, wskazywano na to, że industrializacja tej części kontynentu dokonywała się powoli, ale sy-

stematycznie na bazie rolnictwa; zwrócono też uwagę, że Berend nie dostrzega różnic, jakie dla gospodarki wynikały z odmiennej sytuacji politycznej w Europie Środkowowschodniej przed i po 1918 r. (powstanie nowych państw) oraz za słabo uwydatnia skutki kryzysu 1930 r. Z obszernej dyskusji nad referatami Chandlera i Daemsa oraz Berenda przytoczyliśmy zaledwie kilka problemów. Zreferowanie całości przekraczałoby znacznie ramy sprawozdania, tym bardziej jeśli się zważy, że dyskusja nad tymi referatami nie ograniczyła się do jednej, przewidywanej programem, sesji, a wobec dużej liczby zgłoszonych dyskutantów postanowiono kontynuować obrady na spotkaniu dodatkowym.

W grupie „B” znalazły się m. in. dyskusje nad następującymi problemami: *Demografia i wzrost ekonomiczny*, *Wychowanie a rozwój ekonomiczny*, *Dynamika przedsiębiorstwa w XVIII—XX w.* *Inflacje monetarne na przestrzeni dziejów*, *Nowe metody analizy w historii gospodarczej*. Problemy historii najnowszej wystąpiły zwłaszcza w obradach nad tematem pierwszym (*Demografia i wzrost ekonomiczny*). Oddzielne spotkanie było tu poświęcone strukturalnym przemianom wśród ludności miejskiej w XIX i XX w. Komunikaty wygłosili m. in. S. Akerman (Uppsala) — *Migracje i mobilność społeczna*; M. Lackó (Budapeszt) — *Struktura ludności miejskiej na Węgrzech w ostatnich dziesięcioleciach po II wojnie światowej*; W. E. Minchinton (Exeter, W. Bryt.) — *Wielkie miasta Europy 1800—1970*; W. H. Hubbard (Montreal) — *Urbanizacja i przemiany społeczne w Monarchii Habsburskiej 1850—1914*. Na podkreślenie zasługuje tendencja do długookresowych ujęć tej problematyki badawczej oraz wyraźne wychodzenie w historii społecznej w kierunku integralnego traktowania zjawisk w płaszczyźnie kulturowej.

Z tematów grupy „C” (nieformalne

¹ Z powodu nieobecności prof. A. Gerschenkrona wypowiedź jego odczytał prof. H. van der Wee.

spotkania specjalistów) na wymienienie zasługują *Historia myśli i polityki gospodarczej* — tu cezura rozgraniczającą dwa kręgi robocze była data 1930 r. — *Historia przemysłu tekstylnego, Mikrofilm jako źródło do historii gospodarczej*.

Informacje te są z konieczności fragmentaryczne. Pełny obraz Kongresu uzyskamy wtedy, gdy będą ogłoszone drukiem wszystkie materiały, co zostało zapowiedziane.

Aktywność delegacji polskiej na Kongresie była widoczna, każdy z jej uczestników wniósł określony udział: jeden referat, kilka komunikatów oraz kilkanaście głosów w dyskusji — to plon niemały. Należy żałować, że nie zostały wygłoszone dwa zapowiedziane komunikaty M. Drozdowskiego i J. Tomaszewskiego.

Organizacja Kongresu była sprawna, oprawa — znakomita. Dwa mankamenty dały się odczuć: zbyt mała liczba powielonych komunikatów na obradach licznych sekcji w grupie „B” oraz brak tłumaczenia przynajmniej ważniejszych dyskusji. Oficjalnymi językami Kongresu były angielski i francuski, dopuszczalne — języki niemiecki, hiszpański, włoski i rosyjski. Przeważało więc niemal we wszystkich językach, choć dominował angielski.

W czasie Kongresu odbyło się posiedzenie Międzynarodowego Stowarzyszenia Historii Gospodarczej, na którym dokonano wyboru władz. Nowym prezesem został prof. P. Mathias (Wielka Brytania). Zajął on miejsce Duńczyka K. Głamana. Do nowego Komitetu Wykonawczego wszedł ponownie prof. J. Topolski, który w uznaniu zasług prof. Głamana wręczył mu na końcowym posiedzeniu Medal Komisji Edukacji Narodowej, przyznany decyzją polskich władz państwowych. Zdecydowano, że następny VII Kongres odbędzie się w 1978 r. w W. Brytanii.

Jak zwykle przy okazji naukowych zjazdów międzynarodowych, tak i tym

razem poszczególne delegacje i różne instytucje wydawnicze kolportowały wśród uczestników publikacje i materiały informacyjne o książkach już wydanych lub przygotowywanych. Delegacja polska przywiozła do Kopenhagi specjalny numer „*Studia Historiae Oeconomicae*”, wydawanych w Poznaniu. Delegacja radziecka kolportowała bibliografię radzieckiej historii gospodarczej. Wydawnictwo to pt. *Ekonomičeskaja istorija. Ukazatel' sowietskoi literatury za 1969—1973 g.*, wykonane techniką kserograficzną, składa się z 5 tomików i rejestruje około 5 tys. pozycji bibliograficznych. Z innych sygnalizowanych wydawnictw warto wymienić wydaną w 1974 r. pracę zespołową pt. *The Rise of Managerial Capitalism* pod redakcją Hermana Daemsa i Hermana von der Wee (obaj aktywni uczestnicy Kongresu) oraz *Dictionary of World History* pod redakcją brytyjskich historyków G. M. D. Howata i A. J. P. Taylora. Szeroko propagowano materiały informacyjne o czasopiśmie z historii gospodarczej. Na uwagę zasługuje nowo powstałe pismo „*Social Indicators Research. An International and Interdisciplinary Journal of Quality — of — Life measurement*” (Dordrecht—Holandia—Boston—USA). Wśród wielu katalogów firm wydawniczych zwraca uwagę obszerny katalog znanej firmy Mouton za rok 1974, a w nim informacje o bardzo licznych reedycjach rosyjskich wydawnictw przedrewolucyjnych i radzieckich wydawnictw z lat dwudziestych i początków lat trzydziestych.

Ze specjalnej ulotki uczestnicy Kongresu mogli dowiedzieć się, że w 1975 r. przygotowuje się pod patronatem UNESCO uroczyste obchody setnej rocznicy urodzin Alberta Schweitzera (1875—1975), laureata nagrody Nobla, lekarza, filozofa, teologa, muzyka i muzykologa. Przygotowaniami zajmuje się specjalny komitet międzynarodowy z udziałem wielu wybitnych osobistości

m. in. U Thanta, Linusa Paulinga, Ericha Fromma i in.

A oto kilka refleksji ogólnych. W zakresie historii najnowszej na czoło wysunęły się dwa problemy: rola sektora państwowego oraz tzw. kapitalizm menedżerski. Ważne miejsce zajęły też problemy urbanizacji oraz problematyka rozwoju gospodarczego Europy Środkowowschodniej. Oświetlano zarówno w referatach, jak i w dyskusji problematykę japońską. Ogólnie jednak nad Kongresem zaważyły zagadnienia europejskie i północnoamerykańskie. Dyskusje miały przebieg rzeczowy, były rzeczywistą konfrontacją argumentów i stanowisk. Kongres unaoczniał wysoką rangę historii gospodarczej we współczesnym świecie, przy czym jest ona traktowana nie tylko jako wiedza o przeszłości, lecz także jako wiedza o teraźniejszości i przesłanka do przewidywania przyszłości. Cytowane na

otwarcu Kongresu słowa Kirkegaarda o tym, że przeszłość, teraźniejszość i przyszłość stanowią jedność, znalazły rzeczywiste odbicie w debatach, które zostały szeroko zakreślone zarówno w sensie chronologicznym, jak i tematycznym, i geograficznym. W odniesieniu do gospodarki jest to szczególnie uzasadnione, albowiem sprawność i efektywność gospodarowania były, są i będą sprawami o pierwszorzędnej wadze dla ludzkich społeczeństw. Zrazem referaty i dyskusje nie ograniczały się do wąsko-ekonomicznego traktowania zagadnień, wiele zrobiono dla ukazania gospodarki jako integralnego członu kultury, dla odsłonięcia różnorodnych mechanizmów — biologicznych, ekologicznych, technicznych, organizacyjnych, instytucjonalnych, psychologicznych — łączących gospodarkę z każdorazowym, historycznym układem kultury.

HANNA JĘDRUSZCZAK